

Teze k disertační práci

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav filosofie a religionistiky

Filosofie

Jakub Trnka

Kant a Husserl o transcendentálním charakteru zkušenosti
(Kant and Husserl on Transcendental Character of Experience)

Vedoucí práce: doc. RNDr. Josef Moural, CSc.

2013

K dosavadnímu stavu bádání

Vztahu mezi Husserlem a Kantem už bylo věnováno několik studií, ovšem většina z nich je zaměřená dosti jednostranně především na výklad Husserla, přičemž Kanta interpretačně zanedbává. Tak je tomu typicky u Kerna (1964) a Gornera (2010), kteří se spokojují s pouhým referátem hlavních bodů Husserlovy kritiky Kanta, bez jakéhokoli nároku na jejich věcné posouzení.

Carr (1977) a Paimann (2002) sice ve svých srovnáních částečně rekonstruuji i Kantovu pozici, ovšem tato jejich rekonstrukce je od samého začátku vedena kritérii Husserlovy fenomenologie, takže výsledná teze o podstatné strukturální podobnosti mezi oběma stojí ve skutečnosti už na samém začátku těchto prací jako jejich předpoklad.

Naproti tomu Nenon (2009) a Hoche (1964) interpretují Kanta z části nezávisle na Husserlovi, takže následné komparace by mohly mít svou přesvědčivost, kdyby se ovšem neopíraly v Kantově *Kritice čistého rozumu* pouze o druhotné pasáže, tj. zejména o *Předmluvu* a *Úvod*, bez jakéhokoli zohlednění ústředních kapitol *Transcendentální dedukce* a *Schematismu*.

Morrisonova (1978) a Mohantyho (1996) komplexní interpretace jsou pak ve své kantovské části přes poměrně vysoké ambice dosti zkratkovité, rozprostřené jen na plochu několika málo stran, takže jejich hlavní teze zůstávají nakonec nezdůvodněné. Tato nedostatečnost ohledně interpretačního rozsahu platí i pro Rockmora (2001), který ve své knize věnuje Kantovi také jen velmi omezenou část, navíc značně povšechného charakteru.

Ehrlichova (1923) výchozí interpretace Kanta (ale také Husserla) je sice dostatečně rozsáhlá, ovšem zároveň velmi polemická a vůči oběma autorům předpojatě kritická, takže výslednou komparaci lze jen stěží brát badatelsky zcela vážně.

Naproti tomu kvalitní interpretaci nejen Husserlovy, ale i Kantovy pozice překládají ve svých srovnáních Gallagher (1972), Gurwitsch (1964) a Ricoeur (1954/55), byť s příslušnými interpretacemi Kanta nelze v některých věcných ohledech zcela souhlasit, a lze mít proto i důležité výhrady vůči konkrétní podobě navazující komparace. Podrobná polemika s těmito třemi studiemi na základě interpretace vlastní je obsažena v *Závěru* předkládané práce.

ÚVOD

Jelikož za jeden z hlavních důvodů jednostranné orientace většiny dosavadních badatelských komparací spíše na Husserlovu fenomenologii lze považovat vlastní Husserlovy věcné výhrady vůči Kantově teoretické filosofii, spočívá obecný cíl předkládané práce v pokud možno střízlivém a nezaujatém zvážení, zda je tato Husserlova kritika Kanta skutečně oprávněná. Těžiště práce proto tvoří svébytná interpretace Kantovy transcendentální filosofie, v jejímž světle mají být Husserlovy výhrady vůči Kantovi posouzeny.

Úvodní teze obecná: Na základě důsledné interpretace hlavních kapitol *Kritiky čistého rozumu* (tj. především kapitoly o transcendentální dedukci, o schematismu a o analogiích zkušenosti) a následného rámcového představení genealogie Husserlovy transcendentální pozice (v přechodu od *Logických zkoumání* k *Idejím I*) se Kantova a Husserlova verze transcendentální filosofie ukazují jako podstatně odlišné. Husserlova kritika Kanta se pak jeví jako neoprávněná, neboť stojící na nesprávném předpokladu, že Kant ve svém myšlení míří stejným směrem jako Husserl sám.

Úvodní teze speciální: Při podrobné interpretaci Kantovy transcendentální koncepce se ukazuje, že Kant pracuje jak s intencionálním, tak i neintencionálním pojetím zkušenosti. Kant chápe intencionální úroveň zkušenosti jako úroveň empirickou, jejíž základní principy nejsou srozumitelné z ní samé, nýbrž vyžadují hlubší založení, resp. zdůvodnění. Tato hlubší, transcendentální rovina, která zakládá rovinu intencionální, nemá sama intencionální charakter, nýbrž prostupuje všemi dílčími intencemi a podmiňuje tak jejich celkovou vzájemnou souvislost. Na rozdíl od empirické (intencionální) úrovně zkušenosti, která je konstitutivní pro partikulární zkušenostní danosti (jevy) a opírá se vždy o obsahy zkušenostních představ (tj. zakládá předměty v ontickém smyslu), konstituuje transcendentální rovina zkušenosti platnost reálné existence (tj. zakládá předmět ve smyslu ontologickém). Jejím fundamentem je celkový zkušenostní horizont, který se ustavuje pomocí transcendentální syntézy obrazotvornosti napříč časem jakožto čistým názorem.

I. KANT

Transcendentální dedukce

Teze č. 1: Když Kant říká, že cílem transcendentální dedukce je prokázání objektivní reality čistých rozvažovacích pojmů, je třeba tomu rozumět následovně: bez čistých rozvažovacích pojmů není možné myslet žádnou danost jako předmět, tj. jako na zkušenosti nezávislou realitu. Objektivní platnost rozvažovacích kategorií je prokázána v okamžiku, když dokážeme jejich nepostradatelnost pro konstituci objektivní platnosti jevově daného, tj. pro konstituci předmětu qua předmětu. A protože běžně chápeme naši zkušenost a na ní vybudované poznání jako podstatně mířící na to, co je o sobě jsoucí právě jakožto předmět zkušenosti, jsou čisté rozvažovací kategorie zároveň podmínkou možnosti této zkušenosti, potažmo podmínkou našeho poznání jakožto korespondence mezi představami a jejich předmětem.

Teze č. 2: Když Kant hovoří v této souvislosti o předmětu, nemá tím na mysli tu kterou partikulární významovou danost, tj. dílčí intendovanou zkušenostní entitu (předmět ve smyslu ontickém), nýbrž má tím na mysli platnost objektivní existence, která není nikdy dána jako obsah příslušných představ, nýbrž se potenciálně vztahuje k jakémukoli partikulárnímu obsahu, jestliže tento splňuje určité *formální* podmínky průběžné zkušenosti napříč celkem času (předmět ve smyslu ontologickém). Kant tento předmět v ontologickém smyslu označuje jako předmět transcendentální, či též jako transcendentální předmět = X. K ustavení tohoto předmětu dochází v okamžiku, kdy je časová souslednost představ určena s nutností (neboť platnost předmětnosti nespočívá v ničem jiném, než právě v nutnosti jevové posloupnosti) – a jelikož na empirické rovině zkušenosti žádná nutnost neexistuje, musí mít tato konstituce transcendentální (apriorní) charakter. Tím je ipso facto prokázána objektivní platnost čistých rozvažovacích kategorií.

Teze č. 3: Hlavní Kantova potíž v kapitole o transcendentální dedukci není ani tak vypracování této dedukce samotné, jako spíše vykázání, jakým způsobem se

promítá konstituce předmětu v ontologickém smyslu také na rovinu ontickou (empirickou), tj. jakým způsobem se z roviny čisté syntézy (produktivní obrazotvornosti) a čisté smyslovosti (času) mohou rozvažovací kategorie promítnout také do smyslovosti a syntézy empirické – a tím i do psychologické konstituce partikulárního předmětu na rovině intencionální. Přes veškerou snahu se Kantovi v kapitole o dedukci daří prokázat pouze *nepřímou* souvislost mezi těmito dvěma zkušenostními rovinami: partikulární psychologická konstituce ontického předmětu skrze empirickou aprehenzi, reprodukci a rekognici se musí nutně opírat o tutéž celkovou zkušenostní souvislost (garantovanou produktivní syntézou obrazotvornosti napříč časem jakožto čistým názorem), o niž se opírá také konstituce transcendentálního předmětu. Jinými slovy, dílčí souvislost představ pod tím či oním popisem (empirickým pojmem) je možná jen skrze svou vsazenost do celkové zkušenostní souvislosti vůbec.

O schematismu

Teze č. 1: Hlavním důvodem notorických nejasností ohledně Kantova výkladu v této kapitole je, že zde Kant explicitně nerozliší mezi schématem empirickým a schématem transcendentálním (resp. mezi jeho empirickou a transcendentální rovinou, jak učinil v souvislosti se smyslovostí, obrazotvorností a pojmem). Ačkoli hovoří pouze o schématu transcendentálním, je ve skutečnosti velká část jeho výkladů věnována schematizaci v rámci *empirické* konstituce partikulárního předmětu ontického. Sem spadají zejména výklady o problematice subsumpce a pak také výklady o odlišnosti mezi schématem a obrazem. Proces schematizace na této empirické úrovni znamená, že pomocí obrazotvornosti jsou prázdně (imaginativně) předznačovány konkrétní možnosti toho kterého faktického jevového průběhu, který by mohl být pojat pod odpovídajícím významovým popisem, tj. (empirickým) pojmem. Tím způsobem tvoří (empirické) schéma pojítka mezi (empirickým) názorem a (empirickým) pojmem – a umožňuje tak i příslušnou subsumpci konkrétního názoru pod odpovídající pojem.

Teze č. 2: Na rozdíl od empirické roviny schematizace, kterou Kant vztahuje k pojmu, je transcendentální schematizace podstatně vztažena k času – a to na prvním místě jako *celkové* určení času jakožto jednoty čistého názoru. Na této transcendentální úrovni má schematizace ten charakter, že pomocí obrazotvornosti se z času jako pouhé představové posloupnosti stává v imaginativním předznačení celkový horizont transcendentálního (čistého) zkušenostního obsahu – tj. dochází k prázdnému předznačení veškeré zkušenostní danosti. Kdyby Kant rozlišil mezi empirickým a transcendentálním schématem, mohl by říci, že transcendentální schéma je základem a podmínkou schématu empirického, tj. že prázdné zkušenostní předznačení pod tím či oním popisem (empirickým pojmem) je možné pouze na základě prázdného předznačení veškeré danosti vůbec. Tím by byla vykázána také *přímá* souvislost mezi ontickou a ontologickou rovinou předmětné konstituce, která v kapitole o transcendentální dedukci přes veškerou Kantovu rétoriku vypracována není.

Teze č. 3: Celý výše popsaný proces schematizace (na empirické a transcendentální rovině) se završuje v okamžiku, kdy jednota transcendentálního schématu získává svůj plně ontologický charakter. K tomu dochází tím způsobem, že celkové transcendentální schéma je podrobněji strukturováno v *partikulárních* časových určeních podél jednotlivých rozvažovacích kategorií, čímž se tyto kategorie promítají do celku času jako zkušenostní zásady. Jednotlivým rozvažovacím kategoriím kvantity, kvality, relace a modalit odpovídají dílčí schémata danosti (jevu), reality, existence (substantivity) a skutečnosti respektive. Jde o partikulární momenty jediné ontologické konstituce, v níž se ustavuje transcendentální předmět, tj. objektivní realita zkušenostně daného.

Analogie zkušenosti

Teze: Kant pojem kauzality používá velmi nestandardním způsobem. Čistá rozvažovací kategorie kauzality v Kantově pojetí určuje pouze posloupnost našich představ v čase (tj. udílí této posloupnosti charakter nutnosti). Jakmile k tomuto určení dojde, pak některé představy nutně předcházejí a jiné nutně následují. Tím

jsou ipso facto založeny pojmy příčiny a účinku jak jim Kant rozumí – totiž právě předcházení a následnost podle nutnosti. Pojem kauzality tak z funkčního hlediska přímo odpovídá tomu, co je ústřední pro konstituci transcendentálního předmětu. Kant proto může říci, že kauzalita je podmínkou možnosti naší zkušenosti, tj. je podmínkou její objektivní platnosti.

II . HUSSERL

Logická zkoumání

Teze: Jednou z hlavních charakteristik Husserlovy fenomenologie v období *Logických zkoumání* (kdy svou fenomenologii chápal ještě jako specifickou odnož deskriptivní psychologie) je její omezení na intencionální akty výlučně jako reálné momenty prožívání, proti nimž stojí samotné intendované předměty jako o sobě jsoucí realita. Od této reality Husserl systematicky odhlíží, aby se soustředil toliko na výkony poznávajícího myšlení, přičemž otázky po existenci a povaze vnějšího světa odsouvá stranou jako otázky metafyzické. Tento jeho výchozí postoj ovšem vede k vážné nejasnosti, totiž zda a popřípadě jakým způsobem mají být samotné předměty také vtaženy do příslušných intencionálních analýz. Přes některé bezděčné náběhy k pozdějšímu transcendentalismu není tato otázka v *Logických zkoumáních* ještě uspokojivě vyjasněna, resp. Husserl nechává tyto předměty intencionálních aktů jako takové ještě stranou svého zájmu. Jeho rozlišení mezi sférou fenomenologie, která se orientuje na prožívání, a sférou metafyziky, která se zabývá otázkou bytí a jeho platnosti, je tak (viděno z hlediska pozdějšího fenomenologického transcendentalismu) samo metafyzicky zatíženo.

Ideje I

Teze č. 1: Jádrem Husserlova „transcendentálního obratu“ v *Idejích I* spočívá v tom, že se zde Husserl důsledně zavazuje vykazujícímu názoru jako jedinému

zdroji veškerých teoretických výpovědí. Z tohoto závazku plyne, že žádná oblast zkušenosti už nemůže být postavena mimo fenomenologický zájem jako oblast metafyzická, nýbrž celé zkušenostní pole je nyní co do možnosti podřízeno nároku evidentní danosti – a tedy i samotné intendované předměty jsou jakožto útvary platnosti a smyslu vtaženy do příslušných intencionálních analýz: jestliže některé předměty naši zkušenost překračují, tj. jsou vůči ní transcendentní, pak musí být v odpovídajících náhledech opět popsána a fenomenologicky vykázána právě tato jejich transcendentce, tj. způsob tohoto překračování dávající zkušenosti, popřípadě jejich neredukovatelnosti na ni. Posun od dřívějších *Logických zkoumání* na transcendentální půdu není ve skutečnosti žádným „obratem“, nýbrž spočívá v pokračujícím vyjasňování a radikalizaci hlavních metodologických principů fenomenologie, z níž se nyní stává zcela univerzální podnik.

Teze č. 2: Sféru vědomí, které je – skrze vykazující názorné evidence – poslední půdou veškeré platnosti a smyslu, označuje Husserl jako „absolutní vědomí“. Jestliže je ovšem toto vědomí konstitutivní pro veškerou platnost a smysl zkušenostně daného – včetně platnosti objektivní reality – pak pro ně samo nelze tuto platnost nárokovat. Stojí tedy mimo veškerou realitu jako její základ, a jedná se proto o vědomí *transcendentální*. Sféra transcendentálního vědomí je tak jen metodologicky očištěná sféra psychologická – nezaměřujeme se nyní na něco jiného než v deskriptivní psychologii, nýbrž změnil se pouze způsob a radikalita názorné evidence, s níž se zaměřujeme stále na totéž. Transcendentální a empirická (psychologická) sféra zkušenosti se tak u Husserla obsahově zcela kryjí – rozdíl mezi nimi spočívá takřka jen ve změně významového znaménka.

Husserlova kritika Kanta

Teze č. 1: Husserlova kritika Kanta vychází z požadavku radikální názornosti a vykazatelnosti veškeré zkušenostní danosti v absolutním vědomí. Tento požadavek ovšem podstatně implikuje zaměření na zkušenostní *obsahy*, neboť v Husserlově pojetí je názorná evidence vždy evidencí *něčeho*, což ostatně

jednoznačně odpovídá jeho intencionální koncepci zkušenosti. Husserl tak u Kanta odmítá vše, co nezapadá do tohoto názorně intencionálního rámce jako neoprávněné konstruktivní spekulace a omezuje se pouze na ty pasáže v *Kritice*, které se s tímto konceptem částečně kryjí – totiž na transcendentálně-psychologické výklady o třech mohutnostech mysli, které však u Kanta ve skutečnosti tvoří pouze vedlejší kolej při pojednávání docela jiného problému.

Teze č. 2: Husserl ve své kritice Kanta vychází z předpokladu, že Kantovi šlo o stejné věci jako Husserlovi samému, tj. že vlastně nevědomky mířil na půdu transcendentální fenomenologie – což údajně také dokumentují některé pasáže v *Kritice*, jež Husserl vyzdvihuje a s nimiž se (s určitými výhradami) identifikuje. Ve skutečnosti jsou však obě transcendentální pozice podstatně odlišné, a to nikoli pouze v charakteru konkrétního vypracování, nýbrž už v samotném způsobu položení celého problému. Zatímco u Kanta představují empirická a transcendentální rovina dvě odlišné (byť funkčně provázané) sféry zkušenosti (kdy empirická je spojena s dílčí intencionálními jednotami pod tím či oním popisem, zatímco transcendentální s celkovým zkušenostním horizontem), u Husserla se tyto roviny obsahově zcela kryjí (v zaměření na názorně vykazatelné obsahy vědomí) a jejich rozlišení je pouze otázkou sady metodologických kroků. Proto také každý z nich musí řešit přesně opačný problém: zatímco Kant potřebuje přesvědčivě vysvětlit vzájemnou provázanost a souhru mezi těmito různými úrovněmi zkušenosti (problematika schematismu a transcendentální *dedukce*), potřebuje Husserl naopak přesvědčivě vykázat jejich odlišnost (problematika transcendentální *redukce*).

Teze č. 3: Hlavní Husserlovy výtky proti Kantově transcendentální pozici jsou: psychologismus, antropologismus, předpoklad protismyslného pojmu věci o sobě, nedostatečná metodologická sebekritika. Všechny tyto prohřešky lze chápat jako důsledek hlavního nedostatku: Kant neprovedl fenomenologickou redukci. Ve skutečnosti však Kant tuto redukci vůbec nepotřebuje, protože transcendentální rovina zkušenosti je v jeho pojetí zcela jiná než rovina empirická – nemá subjektivní charakter, nýbrž souvisí s celkovou zkušenostní jednotou napříč časem. Proto se také Kant nepotřebuje nijak zvlášť vymezovat vůči

psychologii, stejně jako nepotřebuje dělat ani precizní metodologické distinkce, které by vyjasnily přesný status příslušných deskripcí. Pojem předmětu o sobě sice zmiňuje, ovšem pouze v obecných proklamativních pasážích – v rámci ústředních kapitol o dedukci, schematismu a analogiích zkušenosti se tento pojem v podstatě neobjevuje. Byl to naopak Husserl v době *Logických zkoumání*, který pracoval s představou předmětu jako o sobě jsoucí reality, k níž se vztahují příslušné intencionální akty. A je to také Husserl, který vyšel ze specifické oblasti psychologie, vůči níž se musí stále znovu vymezovat v sebereflexivních úvahách pomocí zavádění metodologických distinkcí, jakou je právě transcendentální redukce.

ZÁVĚR

Teze: Když Heidegger (2002) formuluje hlavní zásady své fundamentální ontologie, navazuje mnohem více na Kanta než na Husserla: nejenže je stejně jako Kant orientován primárně na ontologickou problematiku, ale především také odmítá subjektivaci zkušenosti a přiklání se ke konceptu celkového časového horizontu, z něhož se konstituuje veškeré předmětné rozumění. Ve svém konkrétním pojetí času taktéž přímo navazuje na pojetí Kantovo: čas u Heideggera vystupuje na prvním místě jako celek zkušenosti, tj. jako to, co Kant nazývá čistým názorem. Heideggerův pojem smrti pak funguje jako podstatný exponent této kantovské figury: na jedné straně je smrt to, co naši zkušenost završuje, tzn. odkud tato zkušenost získává charakter celkové jednoty (v Kantově terminologii jednotu transcendentální apercepce), na druhou stranu ale propůjčuje zkušenosti její významnost, tzn. funguje jako její transcendentální schéma.

Příloha: STRUKTURA PRÁCE

I. oddíl: KANT

1 Transcendentální dedukce

1 . 1 Předběžné výklady a první kapitola

- a) *Pojem syntézy v § 10 (A 76 –79)*
- b) *Pojem předmětu v §§ 13 a 14 (A 84–95)*

1 . 2 Druhá kapitola. Transcendentální apercepce a trojí syntéza

- a) *Trojí syntéza jako výklad o psychických mohutnostech mysli (A 98–103)*
- b) *Transcendentální předmět X (A 104–110)*
- c) *Transcendentální apercepce jako „jednota vědomí“ (A 106–108)*

1 . 3 Třetí kapitola. Obrazotvornost a problém sjednocení dvou různých argumentačních strategií

- a) *Syntéza obrazotvornosti (A 115–125)*
- b) *Ambivalence v pojmu rozvažování (A 119–126)*
- c) *Problémy s ujednocením dvou různých linií Kantova argumentu*
- d) *Rozvažování jako zdroj přírodních zákonů (A 125–128)*

2 Schematismus

- a) *Schéma jako prostředkující představa mezi smyslovostí a intelektem. Otázka homogeneity a subsumpce (A 137–138)*
- b) *Schéma a obraz. Funkce obrazotvornosti ve významovém určení partikulárního názoru (A 140–142)*
- c) *Schéma jako transcendentální časové určení ve vztahu k celku apercepce (A 138)*
- d) *Momenty transcendentálního schématu podle jednotlivých rozvažovacích kategorií. Založení zkušenostních zásad (A 142–145)*

3 Analogie zkušenosti

- a) *První analogie. Substance jako existence (A 182–185)*
- b) *Druhá analogie. Kauzalita jako podmínka objektivní platnosti (A 189–202)*
- c) *Závěrečná poznámka*

II . oddíl: HUSSERL

1 Genealogie Husserlovy transcendentální pozice

1 . 1 Fenomenologie jako teorie poznání (*Logická zkoumání*)

- a) Deskriptivní psychologie vs. psychologismus*
- b) Intencionalita*
- c) Intencionální obsah*
- d) Problém intencionálního předmětu*

1 . 2 Husserlův „transcendentální obrát“ (*Ideje I*)

- a) Absolutní vědomí*
- b) Eidetická metoda*
- c) Podstata, předmětnost, názor*
- d) Složky intencionálního aktu*

2 Husserlova kritika Kanta

- a) Odlišný smysl obou transcendentálních pozic*
- b) Jednostranně fenomenologické východisko Husserlovy kritiky*

Literatura:

Carr, D (1977) „Kant, Husserl and the Nonempirical Ego.“ In: *The Journal of Philosophy*, Vol. 74, No 11, s. 682-690.

Ehrlich, W. (1923) *Kant und Husserl. Kritik an der transzendentalen und phenomenologischen Methode*. Verlag von Max Niemeyer, Halle.

Gallagher, K. T. (1972) „Kant and Husserl on the Synthetic A priori.“ In: *Kant-Studien* 63, s. 341-352.

Gorner, P. (2010) „Phenomenological Interpretation of Kant in Husserl and Heidegger.“ In: (ed.) Bird, G. *A companion to Kant*. Blackwell, s. 500-512.

Gurwitsch, A. (1964) „Der Begriff des Bewusstseins bei Kant und Husserl.“ In: *Kant-Studien* 55, s. 410-427.

Heidegger, M. (2002) *Bytí a čas*. OIKOYMENH, Praha.

Hoche, H.-U. (1964) *Nichtempirische Erkenntnis. Analytische und synthetische Urteile a priori bei Kant und bei Husserl*. Verlag Anton Hain, Meisenheim am Glan.

Kern, I. (1964) *Husserl und Kant. Eine Untersuchung über Husserls Verhältnis zu Kant und zum Neukantianismus*. Martinus Nijhoff, Den Haag.

Mohanty, J. N. (1996) „Kant and Husserl.“ In: *Husserl Studies* 13, s. 19-30.

Morrison, R. P. (1978) „Kant, Husserl and Heidegger on Time and the Unity of ‚Consciousness‘.“ In: *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol 39, No 2, s. 182-198.

Nenon, T. (2009) „Some differences between Kant’s and Husserl’s conceptions of transcendental philosophy.“ In: *Man and World* 41, s. 427-439.

Paimann, R. (2002) *Formale Strukturen der Subjektivität: egologische Grundlagen des Systems der Transzendentalen Philosophie bei Kant und Husserl*. Felix Meiner Verlag, Hamburg.

Ricoeur, P. (1954/55) „Kant et Husserl.“ In: *Kant-Studien* 46, s. 44-67.

Rockmore, T. (2001) *Kant and Phenomenology*. University of Chicago Press, Chicago – London.